

שתי זהויות אורתודוקסיות*

האורתודוקסיה המרכזית בארצות הברית
והציונות הדתית בישראל

שלמה פישר

מבוא

כמאמר זה אשווה בין שתי תרבויות אורתודוקסיות בנות זמננו, האורתודוקסיה של הזרם המרכזי (main stream) בארצות הברית והציונות הדתית בישראל. אטען שלמרות הדמיון בהשקפותיהן הדתיות והפוליטיות, מדובר בשתי תרבויות שונות במידה ניכרת.

הציונות הדתית הישראלית היא תרבות שמהותה היא לאומיות רומנטית ויש בה דגש על אותנטיות ועל ביטוי עצמי, הן של הקולקטיב הן של הפרט. האורתודוקסיה המרכזית האמריקנית, לעומת זאת, ממשיכה את הדפוס היהודי-מסורתי שלפיו התורה ומצוות באות מבחוץ ומטילות חובות על היהודי. בשל הבדלים תרבותיים אלו, שתי הקהילות שונות זו מזו ביחסן לספרות ואמנות ומקומן בחיי האדם, וכן לפרשנות המועדפת והמוערכת של המקרא והתלמוד. בשורש ההבדלים האלה מונחים חילוקים בסיסיים בין הקהילות באשר לאני ויחסו למצוות הדת, לסמכות ולמסורת.

אציג את טענתי זו בעיקר באמצעות השוואה של שני עיתונים אורתודוקסיים – הג'זאיש פרס (Jewish Press) בניו יורק ומקור ראשון בישראל, שניהם עיתונים מובילים בקהילותיהם. הג'זאיש פרס נוסד בשנות השישים של המאה הקודמת והוא מכוון אל

הכותב הוא
עמית בכיר
במכון למדיניות
העם היהודי
ומלמד בבית
הספר לחינוך של
האוניברסיטה
העברית
בירושלים

* המאמר הוא גרסה עברית של מאמרי Shlomo Fischer, "Two Orthodox Cultures: 'Centrist' Orthodoxy and Religious Zionism", in Eliezer Ben-Rafael et. al. (eds.), *Reconsidering Israel-Diaspora Relations*, Leiden 2014, pp. 146-168

הקהילה האורתודוקסית המרכזית.¹ העיתונים המשרתים את הקהילה החרדית בארצות הברית הם המהדורות האנגליות של שני עיתונים חרדיים המופיעים בישראל, יתד נאמן והמודיע. הג'ואיש פרס מתפרסם בניו יורק, ואולם הוא נמכר בתפוצה לאומית של כ-50,000 גיליונות בשבוע.

מקור ראשון נוסד בשנת 1997 ומציג את עצמו כעיתון "ישראלי-לאומי". אף על פי שיש במקור ראשון כותבים ועורכים חילונים, המו"ל המייסד (ורוב הבעלים והמו"לים שבאו בעקבותיו) וכן רוב כותביו ועורכיו הם דתיים-לאומיים וכך גם רוב רובו של ציבור הקוראים שלו.² ב-2007 התמזג מקור ראשון עם העיתון ההיסטורי של המפד"ל, הצופה, ובמהדורת סוף השבוע שלו יש הרבה כתבות וטורים קבועים המכוונים לציבור הדתי-לאומי.

יש הרבה נקודות דמיון בין שני העיתונים. שניהם עיתונים ימניים (מבחינת הפוליטיקה הישראלית), ולשניהם אוריינטציה אורתודוקסית (אף על פי שכאמור מקור ראשון מעדיף להציג את עצמו כ"לאומי" ולא כ"אורתודוקסי"). ההבדל המשמעותי בינו ובין הג'ואיש פרס בולט במיוחד באופן שבו כל אחד מהעיתונים עוסק בסוגיות של יהדות ותרבות.

אבקש להדגים את טענתי בעזרת השוואה בין מוסף שבת של מקור ראשון ובין המדורים של שבת, חג ויהדות של הג'ואיש פרס. השם המלא של מוסף שבת הוא "שבת: מוסף לתורה, הגות, ספרות ואמנות". לצורך המחקר בחנתי את המוסף במשך 16 שבועות, מאפריל עד ספטמבר 2013. למוסף יש פורמט קבוע: עמוד המעטפת הראשון מכיל שני מרכיבים – תמונה של יצירת אמנות (ציור או תצלום) וטקסט ספרותי. מתוך המדגם שלי עולה שב-80% בערך מהגיליונות תוכן הציור היה כללי – לא יהודי או דתי (למשל ציור של פיקאסו או תצלום של שחפים). גם כאשר הנושא היה יהודי או ישראלי נטה הציור להתמקד בהיבטים כלליים או חוליים. למשל, אם העטיפה הראתה ציור של ירושלים, נושא הציור היה בדרך כלל מרכז העיר ורחוב יפו ולא הכותל. כאשר לטקסט הספרותי, היחס היה הפוך: כ-80% מן הטקסטים היו דתיים בנושאים. פעמים רבות הטקסטים היו שירים – של משוררים ידועים עכשוויים (למשל יהודית הנדל), קלסיים (רחל) או דתיים (זלדה ואיתמר יעוזקסט). לא פעם השירים "חצו גבולות", כגון שירי משוררים חילונים מאוד שכותבים על דמויות ואירועים תנ"כיים בצורה לא מסורתית או אפילו לא מקראית.

נוסף על הפורמט הקבוע של העטיפה ישנם כותבים קבועים: לפרופ' שלום רוזנברג יש טור קבוע³ שבו הוא דן במושגים יהודיים, ויש טורים שבועיים המוקדשים לפרשת השבוע ולדף היומי. מלבד זאת יש מדורים רחבים שעניינם ביקורת ספרים וסרטים. פרשנות המקרא והתלמוד המופיעה בכתבות מתאימה לגישה ולאווירה התרבותית הכללית. המאמרים בדרך כלל אינם מציעים פרשנות מסורתית. במקום זה הם מנסים

1 Gal Beckerman, "Hold the Presses: Newspapers are Competing for Orthodox Jewish Readers," *The Forward*, January 20, 2010 (Retrieved January 11, 2015).
 2 ב-2014 רכש שלדון ארלסון את העיתון משלמה בן-צבי. אף על פי שארלסון אינו אורתודוקסי (דעותיו הפוליטיות הן ימניות והוא מקורב לראש הממשלה נתניהו), מי שקידמו ואפשרו את העסקה כדי להשאיר את מקור ראשון בחיים הם שני אנשי תקשורת דתיים-לאומיים ידועים, ישראל הראל ומוטי שקלאר, וכן אורי אליצור ז"ל.
 3 נכון לזמן כתיבת המאמר.

להתמודד עם ה"פשט" בגישות ספרותיות ופסיכולוגיות. כדי לקבל תמונה מלאה של מוסף שבת, יש להזכיר גם את הכתבות הארוכות שהתפרסמו בגיליונות המיוחדים. מלבד הגיליונות המוקדשים למועדים כמו יום ירושלים או יום הסתלקותו של האדמו"ר מלובביץ', יוחדו כתבות וגיליונות מיוחדים לנושאים כגון עיוורון, ספרות בדיונית (fiction) בת זמננו, המשורר ישראל אלירז, שבוע הספר העברי וסרטים על הקיבוץ (כולם נלקחו מהמדגם שלי).

למאמרים העוסקים באמנות ובספרות יש לעתים היבט יהודי או ישראלי, ואולם בהרבה מאמרים נידונו יצירות שאין להן שום קשר לתוכן יהודי. פעמים רבות המאמרים אינם עוסקים בהכרח בתוכן הגלוי (בין תוכן יהודי בין לאו) אלא בנושאים קיומיים או רוחניים העומדים בתשתית התוכן של היצירה, או, כפי שנטען, מבטאים את הנושא האמיתי שמעסיק את הסופר או האמן. כך למשל, מאמרים אלו נדרשים לתמות כמו ניכור, יצירתיות, שפה וייצוג. דומה שההנחה במאמרים אלו היא שתמות קיומיות וספרותיות אלו רלוונטיות מאוד לחיים ולצמיחה דתית. מאמרים וביקורות אלו מעניקים למוסף שבת נימה ספרותית, תרבותית ואינטלקטואלית גבוהה במידת מה. מבט מסכם על מוסף שבת מלמד שהוא שם דגש על ספרות, במיוחד שירה, ואמנות (ובכללה צילום וסרטים), על החיים הפנימיים של הכותבים והקוראים ועל יצירת משמעות.

מניתוח הכתבות והטורים בנושאי דת ותרבות בג'ואיש פרס עולה תמונה אחרת. לג'ואיש פרס פורמט קבוע המכיל מספר חלקים: חדשות ופרשנות, דעות, יהדות ותקשורת. בין אלה יש אחד הנקרא "חלקים" (Sections) והוא מכיל תת-נושאים כגון ספרים, עסקים או כספים, תיירות, אמנות ובריאות. בחלק של "יהדות" נמצאים טורים קבועים של הרב יונתן זקס ושל הרבנית (Rebbetzin) אסתר יונגרייז, וכתבה קבועה בשם "שיעורים באמונה". כתבות אלו מכילות סיפורים, שנכתבים בעיקר בידי נשים, המתארים כיצד אלוהים הציל אותם או את בני משפחותיהם ממצבים קשים והעניק להם את החוסן האמוני להתמודד עם מצבים אלו ואת האפשרות לצמיחה רוחנית. לג'ואיש פרס יש גם חלקים המוקדשים לאמנות ולספרים. חלק האמנות מכיל ביקורות על תצוגות של סוגים שונים של אמנות יהודית במוזיאונים הרבים של ניו יורק, כגון המוזיאון לאמנות תנ"כית והמכון לאמנות חסידית. הביקורות מפגינות ידע וכתובות בצורה אינטליגנטית, ואולם הן מתייחסות ליצירות כאל יודאיקה. דהיינו, הדגש בהן מושם על התוכן או הנושא היהודי של היצירות, או על תפקידן הריטואלי. הקטע הבא מאפיין את הביקורות האלה:

באופן שבו מנהל המכון לאמנות חסידית, זאב מרקוביץ, אצר את התערוכה, הציורים מתווים קשת נרטיבית סביב הגלריה: חום המשפחה היהודית נפתח לתוך הברכות של השבת (Shabbos) ואז מופיע טקס ברכת השמש, מצווה שמתקיימת רק כל 28 שנים. כאשר אנחנו מתקדמים אל מעבר למסד המשפחתי המקודש הזה אנו רואים יהודי עומד לבד בתוך בית כנסת (shul) מיסטי בצפת ואחר כך בירושלים; בסוף המסע פוגש היהודי מורה דרך רבני בבית כנסת בניו יורק. מסע מרשים בתערוכה אחת.⁴

Richard McBee, "Harry McCormick's Paintings: A Unique Jewish Genre", *Jewish* 4

גם מוסף הספרים ממוקד בעניין היהודי. הרבה מן הספרים הנדונים עוסקים באמונה ובצמיחה אישית דתית וכן בהיבטים אחרים של עזרה עצמית דתית (למשל מציאת בן זוג או בת זוג). הספרים האחרים דנים בהיסטוריה יהודית, תאולוגיה, מדינת ישראל וכו'. דיון בנושאים אינטלקטואליים, קיומיים או ספרותיים אחרים נעדר לגמרי מהג'ואיש פרס ואין כל רמז לטון תרבותי או אינטלקטואלי גבוה.

לצורך המחקר נשווה לדוגמה בין המוספים של שני העיתונים בשתי שבתות נתונות. השבת הראשונה היא השבת של ערב חנוכה תשע"ג (7 בדצמבר 2012). העיסוקים התרבותיים והתמות שהעליתי לעיל באים לידי ביטוי משמעותי בחוברת של מוסף שבת של מקור ראשון. אחד הנושאים המרכזיים של החוברת הוא שירה ואמנות. על העטיפה יש שיר של יאיר הורוביץ על חלומותיו של יוסף. הורוביץ היה משורר חילוני ואוונגרדי שפעל בצוותא עם שני משוררים מעוררי מחלוקת, מאיר ויזלטיר ויונה וולך. גישתו של הורוביץ לנושא, כפי שהיא באה לידי ביטוי בשירתו, היא לא מקראית בעליל. חלומותיו של יוסף נתפסים כמטפורה של הדמיון הפואטי. פרשת השבוע (וישב) מקבלת התייחסות גם במאמר של הרב אביה הכהן.⁵ גם כאן הגישה אינה מסורתית אלא ספרותית-פסיכולוגית. הכהן מציין בראשית דבריו שגם כאשר המקרא מספר סיפור לא הכול בו צריך להיות ברור; עצם המבנה הנרטיבי משמעותו חוסר בהירות ודר-משמעות. הכהן טוען שמשמעות הסיפור של יוסף ואחיו טמונה במבנה הכיאסטי הספרותי שלו (מבנה החוזר לראש: א-ב-ג-ד-ג-ב-א). מהות הסיפור היא שאחרי שהאחים פגעו ביוסף פגיעה טראומטית ועמוקה (המחבר משווה את הטראומה של יוסף לטראומה של אונס), עברו יחסי יוסף ואחיו תהליך של תיקון. לניתוח יש מאפיינים של "תנ"ך בגובה העיניים". הדמויות התנ"כיות אנושיות מאוד, ובהיותן כאלה הן מתעללות זו בזו במידה רבה. אבל באמצעות הנרטיב האנושי הזה המקרא מעביר מסרים רוחניים עמוקים.

מלבד הכתבות האלה אנו מוצאים כתבות נרחבות על דיסק וספר חדשים של אהוד בנאי, הזמר הפופולרי שחזר בתשובה בשנים האחרונות.⁶ לצד השמירה על הפופולריות שלו בקרב ציבור רחב וחילוני הצליח בנאי להטעין את שיריו בתוכן יהודי ורוחני, כמו בשירו הידוע "בלוז כנעני". מאמר אחר עסק באמנית איילת אלכנדה, אשר זכתה ב"פרס מתנאל ליצירה" של מקור ראשון ועלמא.⁷ עלמא הוא מוסד לחינוך מבוגרים אשר מתמקד בהצגה ובהוראה של טקסטים יהודיים ועבריים לציבור ישראלי חילוני. פעמים רבות הטקסטים והתוכן היהודי מקבלים פירוש מחודש המעניק להם אופי ישראלי-חילוני בן זמננו. בנימוקי הפרס נאמר: "עבודותיה של איילת אלכנדה מתעסקות בתלישות, בתהליך חיפוש הבית ובמקומו של הזיכרון בהווה הישראלית". כפי שציינתי למעלה, תמות קיומיות כאלה עולות תדיר בדיוני מוסף שבת בספרות ובאמנות.

.Press, July 5, 2013

5 אביה הכהן, "לגעת בכאב", מקור ראשון, מוסף שבת, 7 בדצמבר 2012.
6 עמיחי חסון, "מחירי החיבוק", מקור ראשון, מוסף שבת, 7 בדצמבר 2012.
7 רחלי ריף, "חיה בשאלה", מקור ראשון, מוסף שבת, 7 בדצמבר 2012.

עוד יש במוסף ביקורת ספרים מעניינת וחיובית מאוד על מחקר פוסט-מודרני בנושא הגוף, צילום ויוזף מנגלה (שראה אור בהוצאת רסלינג, האקדמית-אוונגרדית)⁸ וביקורת על אוסף אקדמי של מקורות קבליים. במרכז המוסף יש מאמר ארוך על חנוכה מאת הרב יובל שרלו, שאעסוק בו בהרחבה.

באותה שבת של ערב חנוכה הופיעו בג'ואיש פרס כמה מאמרים במדור "יהדות": שלושה מאמרים על פרשת השבוע ומאמר אחד בחלק של "עסקים והלכה". מאמר זה עוסק במקרה שבו אדם ביקש משני נערים לנקות את השלג מהחצר של שכנו. השאלה שנידונה שם הייתה אם הוא צריך לשלם להם לאלתר או אם הם צריכים לחייב את השכן. המאמר דן בסוגיה זו מתוך הבאת דעותיהם של הפוסקים המרכזיים.⁹

את שלושת המאמרים שעניינם פרשת השבוע אפשר לחלק לשני סוגים. הסוג הראשון הוא פלפול תלמודי. המאמר דן בשאלה למה חיכה יעקב אבינו שבוע ימים לפני שהוא התחתן עם רחל (בעצם המאמר שייך לפרשת ויצא אבל הוא בכל זאת דן במגעל הסיפורים של יעקב ויוסף). בלב הדיון עומדת הסוגיה התלמודית העוסקת בנישואין לשתי נשים.¹⁰ הסוג השני הוא יותר בגדר דרשנות והטפת מוסר. סוג מאמרים זה מעלה נושאים אישיים שייטכן שמעסיקים את הקוראים, ומטרת המאמרים היא להעביר מסרים מרוממים ומחזקים מבחינה דתית, מסרים הנובעים מהרוגמה שהציבו הגיבורים המקראיים. וכך, בעניין יוסף ובני השפחות טוען כותב המאמר הראשון, בעקבות הפרשנות המסורתית, שבני זלפה ובלהה היו צריכים להכניע את עצמם לבני לאה. המסר שהכותב מסיק הוא שאדם צריך לקבל את עצמו ולממש את הפוטנציאל האישי שלו גם אם הוא לא יהיה "גדול הדור".¹¹ המאמר השני הוא מאת הרב שמואל (שמול) בוטח.¹² מקרב הכותבים בג'ואיש פרס הרב בוטח הוא הדמות המרכזית ביותר להרחיב את גבולות השיח ולקדם בתוכו רעיונות חדשים. למשל, הוא מבקר את מערכת השירדוכים הנוהגת בארצות הברית וטוען שעדיף שחרדים וחרדיות ייפגשו בעצמם בסביבה מפקחת ויפתחו יחסים בין-אישיים לקראת דייטים, זוגיות ונישואין.¹³ בוטח רואה ביעקב אבינו דמות מורכבת ורב-צדדית שחטאו המרכזי הוא בהעדפה שלו את יוסף בנו. אף על פי כן הוא מתאמץ למלא את רצון ה'. בוטח כותב שמבין האבות יעקב הוא הדמות האהובה עליו כי הוא "כה מורכב, ממש וחי". המסר שלו הוא שיעקב אבינו משמש השראה בנחישות שלו לעשות את הטוב אף שיש לו פגמים המציבים לו אתגר.¹⁴ מאמרו של בוטח הוא הקרוב ביותר ל"תנ"ך בגובה העיניים". אף על פי כן

- 8 צחי כהן, "לקרום עור ופיקסלים", מקור ראשון, מוסף שבת, 7 בדצמבר 2012.
 9 Meir Orlian, "Snow Job", *Jewish Press*, December 27, 2012, <http://www.jewishpress.com/judaism/halacha-hashkafa/snow-job/2012/12/27>.
 10 Raphael Fuchs, "Yaakov Avinu's Delayed Marriage", *Jewish Press*, November 22, 2012, <http://www.jewishpress.com/judaism/parsha/yaakov-avinus-delayed-marriage/2012/11/22/0?print>.
 11 Dani Staum, "The Maids' Sons", *Jewish Press*, December 27, 2012, <http://www.jewishpress.com/judaism/parsha/the-maids-sons/2012/12/27>.
 12 הרב בוטח, חסיד חב"ד, מופיע הרבה בתקשורת וידוע למדי כמגיש בטלוויזיה, סופר ועוד.
 13 Shmuley Boteach, "Orthodox Matchmaking Needs Huge Fixing", *Jewish Press*, December 27, 2012, <http://www.jewishpress.com/indepth/columns/america-rabbi-shmuley-boteach/orthodox-matchmaking-needs-huge-fixing/2012/12/27>.
 14 Shmuley Boteach, "The Dangers of Favoring One Child Over Another", *Jewish Press*, December 31, 2012, retrieved from <http://www.jewishpress.com/indepth/columns/america-rabbi-shmuley-boteach/the-dangers-of-favoring-one-child-over-another/2012/12/31>.

כתיבתו אינה כוללת את הניתוח הספרותי והפסיכולוגי המתוחכם של מאמרי מקור ראשון אלא נשאת קרובה לגישה המסורתית של הטפת מוסר.

הניגוד הגדול ביותר בין מוספי החנוכה של שני העיתונים הוא הניגוד שבין מאמרו של הרב יובל שרלו על חנוכה במקור ראשון לזה של דניאל גרינפילד על אותו נושא בג'ואיש פרס. מאמרו של גרינפילד הוא סיפור סטנדרטי על האופן שבו התנגדו היהודים על ידי פעולה צבאית לאיום על דתם ותרבותם. המחבר מראה את הלקחים של סיפור חנוכה לזמננו, ומעודד את היהודים להמשיך בפעילותם האוטנטית ולהתנחל בארץ ישראל גם נגד רצונן של האימפריות הגדולות בדמותם של ארצות הברית והאו"ם.¹⁵ הרב שרלו, לעומת זאת, במקום להדגיש את הניגוד שבין היהדות להלניזם ולקרוא לעמידה איתנה, דוגמת המקבים, כנגד לחצים והשפעות זרות (כפי שמדגיש הג'ואיש פרס), מעלה על נס את הרבנים וההוגים של ימי הביניים אשר ניסו לשלב תורה ותרבות יוונית - כלומר ניסו להבין את התורה לאור הפילוסופיה היוונית ועל ידי כך לגאול אותה מפרשנות אנתרופומורפית פשטנית ופרימיטיבית ולשוות לה פירוש רציונליסטי גבוה יותר. באותה מידה, טוען הרב שרלו, בימינו נוצרת לא פעם סתירה בין התורה לבין חוש המוסר שלנו. לכן אנו צריכים לחזור ולפרש אותה מחדש לאור חוש המוסר הטבעי שלנו כמו שרבותינו הראשונים פירשו אותה לאור הפילוסופיה היוונית. וכך, על פי הרב שרלו, זרם המתיוונים בימי הביניים (הרמב"ם וסיעתו) אינם מטרת לגינוי אלא להפך, מודלים לחיקוי!¹⁶

את ההשוואה השנייה ערכתי בין העיתונים של שבת בראשית תשע"ד (27 בספטמבר 2013). בהשוואה הזאת הניגוד נראה חזק עוד יותר. על העטיפה של מוסף שבת מופיעים ציור אקספרסיוניסטי של שדרות רוטשילד בתל אביב (של דוד פיש) וכן שיר של דון מקלין על בריאת העולם. בחוברת של מוסף שבת יש מאמרים שעוסקים באמנויות הוויזואליות ובתחומים שקרובים אליהן. שניים מהם מוקדשים לעיצוב נוף ותכנון ערים, ואחד מהם מבוסס על מיצג וידאו בנושא שהוצג במוזיאון תל אביב. מאמרה של יעל מאליו דן בייצוג סיפור קין והבל. במאמר זה היא דנה ביצירות של אודילון רדון (Odilon Redon, 1840-1916), בכיסוי המזבח "הערצת השם" של יאן ון אייק (Jan van Eyck, "The Altarpiece of the Lamb", Ghent 1432) - יצירה נוצרית מפורשת ומהותית - ובתנ"ך אלבא, יצירה נוצרית ספרדית מהמאה החמש-עשרה שנעשתה בהשתתפות יהודים.¹⁷ אחד המאמרים המרכזיים של המוסף היה ריאיון עם מחבר צעיר, ראובן טבול, אשר הנובלה הראשונה שלו, בעוד לילה, ראתה אור באותם ימים. טבול הוא מורה במכללה דתית וגם רב במדרשה לחזורות בתשובה. הריאיון חזר על מספר תמות נפוצות בשיח האוונגרד של הציונות הדתית, שנעשה מקובל ונפוץ יותר ויותר. אחת התמות האלה היא היחס בין לימוד תורה לספרות. בתוך הטיזורים הן בתוכן העניינים של החוברת והן בכותרות הראשיות מודגש שטבול מתייחס לכתיבה שלו כאל לימוד תורה, וכותבת המאמר מציינת בהתרגשות "סוף סוף יש לנו ספרות

./boteach/the-dangers-of-favoring-one-child-over-another/2012/12/31/2
Daniel Greenfield, "A Holiday of Resistance", *Jewish Press*, December 9, 2012, 15
<http://www.jewishpress.com/indepth/columns/daniel-greenfield/a-holiday-of-resistance/2012/12/09/2>

יובל שרלו, "בדרכם של ראשונים", מקור ראשון, מוסף שבת, 7 בדצמבר 2012. 16

יעל מאליו, "במקל, בלחי או בשיניים", מקור ראשון, מוסף שבת, 27 בספטמבר 2013. 17

הנובעת מבית המדרש". טבול מרחיב את ההיבטים היצירתיים של אותו לימוד/כתיבה: "יש לנו כיום היכולות וגם המחויבות לסדר את הכוונות ואת המילים בצורה שונה. צריך לשנות את המנגינה, לספר את עצמנו ואת א־לוהינו כמו שאף אחד עוד לא שמע. לקרוא לו בשם חדש. המציאות והעשייה ההלכתית לא משתנות אך המשמעות מקבלת פנים חדשות"¹⁸. בהמשך הריאיון טבול מדבר על חשיבות האדם הפיזי והגוף ויחסם לאלוהים: "אני מאמין שהמטרה בסוף היא להחזיר את האדם לחוויה הפיזית שלו. המפגש הראשוני ביותר של האדם עם בוראו הוא דרך הגוף שהוא ברא לו. אדם יצטרך ללמוד תורה מתוך החוויה הפיזית שהוא חווה וממילא חייב להיות הברל בין איש לאישה". ועוד הוא מוסיף: "היום אנחנו רואים חזרה בתשובה שהיא טוטלית. אנשים נכנסים אל תוך התורה עם כל היצרים... כל הרוח הגדולה והמתוקה הזאת זו רוח שמבקשת את א־לוהים בחיים. א־לוהים לא נשאר רק בתוך סוגיה בגמרא, אלא הוא נמצא גם ביחסים בזוגיות, גם בתסכולים וגם ביצרים של התאוה והקנאה"¹⁹.

בחוץ לארץ באותה שנה נחגגו שמיני עצרת ושמחת תורה בימים חמישי ושישי, בצמוד לשבת בראשית, וכיוון שכך המוסף של שמיני עצרת ושבת בראשית של הג'ואיש פרס היה עדיין ממוקד בחג. המכון לעסקים והלכה פרסם מאמר בשאלה אם במקרה שבו מגלים פסול באתרוג בחג או לאחריו, צריך להשיב את הכסף לקונה.²⁰ מאמר אחר שעסק בהיבט האוניברסלי של חג הסוכות הזהיר מפני התנהגות לא אתית כלפי לא יהודים משום שהיא עלולה לגרום לחילול ה'.²¹ נקודה זו נפוצה מאוד בשיח של האורתודוקסיה האמריקנית ונובעת מן האווירה האתנוצנטרית של הקהילה מצד אחד ומן העובדה שהקהילה חיה בין הגויים מצד שני. מאמר שלישי הציג משל ארוך שנמשלו הוא הצורך להאמין באפקטיביות של התפילות ובכך שה' סולח לנו.²² מאמר מעניין קצת יותר פרסם הרב שמואל בוטח מיד לפני החגים (ושהמשיך להופיע גם בתקופת החגים). מאמר זה דן באיום עליו ברצח מצד קבוצת "כהנא חיי" בשנת 2009. בוטח התקף את הקיצוניות הדתית ואת אופייה השיפוטי:

בשנה הבאה אני רוצה לראות יהדות שנותנת השראה להומאים להניח תפילין ולשמור שבת במקום לומר להם שהמיניות שלהם חוסמת אותם מהשתלבות משמעותית בחיים יהודיים. אני רוצה לראות יהדות שמקרבת גברים ונשים יהודים שהתחתנו עם לא יהודים, לחשוף אותם ואת בני/בנות זוגם ליופי שבמסורת שלנו על מנת שבן/בת הזוג הלא יהודי ישקול ברצינות לעבור גיור הלכתי...

18 ריקי רט, "לא מסוגל להצטמצם", מקור ראשון, מוסף שבת, 27 בספטמבר 2013, עמ' 14.

19 שם, עמ' 15.

20 Meir Orlian, "Pasul Esrog", *Jewish Press*, September 25, 2013, <http://www.jewishpress.com/judaism/halacha-hashkafa/pasul-esrog/2013/09/25>

21 Dan Friedman, September 18, 2013

22 Dani Staum, "Believe It", *Jewish Press*, September 18, 2013, <http://www.jewishpress.com/judaism/parsha/believe-it/2013/09/18/3>

אני רוצה לראות יהדות שיש לה לא רק נשמה אלא גם לב, שמטיפה לא רק הלכות אלא גם לאהבה, שמחליפה גינוי ברחמים, שמהותה היא לא הסתה אלא השראה.²³

לסיכום ההשוואות האלו, אפשר לומר שהג'ואיש פרס מציע גרסה אמריקנית של הדת היהודית המסורתית. אלוהים מצווה ציוויים הטרונומיים ועל היהודים מוטלת חובה למלא אחריהם, למרות הפיתויים והמכשלות שבדרך. כדי למלא אחרי ציווי האל צריכים לדעת את פרטי ההלכה. אלוהים נותן שכר לאלו שמאמינים בהשגחה הפרטית שלו ובוטחים ברחמיו. היהודים צריכים להתאמץ ולעמוד איתן כדי לעמוד בציפיות האלוהיות מהם למרות האתגרים הרבים (אישיים, פסיכולוגיים, חברתיים ותרבותיים) העומדים לפנייהם. הרב שמואל בוטח מנסה להציג תמונה רחבה ומורכבת יותר, אבל בסופו של דבר הוא נשאר בתוך הפרדיגמה הזאת.

במרכז מוסף השבת של מקור ראשון, לעומת זאת, עומד הניסיון לגלות או לכונן את המשמעות הדתית של הספרות והאמנות, של האינטואיציה המוסרית האנושית, של הגוף והקיום הפיזי, של הפרספקטיבה הנשית ושל הפכים הקטנים של חיי היומיום, וארבע מתוך שבע כתבות של המוסף לשבת בראשית עוסקות בספרות, באמנות או באדריכלות ועיצוב נוף. המוסף מבקש לאתגר את גבולות המושגים "דתי" ו"רוחני" ולעצב אותם מחדש. דומה שהבדלים אלה באוריינטציה הדתית והתרבותית הם הגורמים המרכזיים להבדלי התוכן והנימה בין המוספים של שני העיתונים.

שורשי ההבדלים בין העיתונים

כדי להסביר את ההבדלים הללו בין העיתונים, אפנה לכדיקת השורשים התרבותיים והדתיים שלהם. ההבדלים הדתיים והתרבותיים בין הציונות הדתית בישראל לבין האורתודוקסיה של הזרם המרכזי בארצות ברית שורשם בניגוד בין שתי מגמות. הציונות הדתית מכוונת ללאומיות (nationalism) רומנטית ואקספרסיביסטית, דהיינו שמה דגש על ביטוי עצמי, אותנטיות וחירות של האני (האינדיבידואלי והקולקטיבי גם יחד). לעומת זאת האורתודוקסיה האמריקנית מדגישה מאוד את המגמות המסורתיות של ההטרונומיה של ההלכה ושל ההשתייכות לקבוצה.

נפתח באופי האקספרסיביסטי של הציונות הדתית הישראלית. הציונות הדתית כוללת מספר זרמים,²⁴ אבל יש בה זרם דומיננטי שאפשר לדעתי לכנותו "הציונות הדתית הרדיקלית".²⁵ זהו הזרם בציונות הדתית אשר יזם והוביל את תנועת ההתנחלויות ביהודה, שומרון וחבל עזה. להנהגת הזרם הזה הייתה זיקה לגוש אמונים ולישיבת מרכז הרב (במיוחד בשנות השבעים והשמונים של המאה שעברה). כמו תנועות דתיות

23 Shmuley Boteach, "The Extremists Among Us", *Jewish Press*, September 9, 2013

24 שלמה פישר, "מפנה או המשכיות: משטר התורה, אזרחות ומקורות הציונות הדתית הרדיקלית", זאב שביט, אורנה ששון-לוי וגיא בן-פורת (עורכים), מראה מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל, ירושלים ותל אביב 2014.

25 שלמה אבינר, "רדיקליזם וליברליזם במחנה הדתי לאומי", עמודים, 406 (מנחם-אב תשל"ט); Shlomo Fischer, "Self-Expression and Democracy in Radical Religious Zionist Ideology", Ph.D. thesis, The Hebrew University of Jerusalem, 2007

מתחדשות אחרות בדרום-מזרח אירופה ובמזרח התיכון, לציונות הדתית הרדיקלית זיקה איתנה ללאומיות. זיקה זו גרמה לשינוי צורה מרחיק לכת בתאולוגיה של זרם זה. במרכז התאולוגיה הזאת עומד הרעיון שערך דתי והגשמה דתית יכולים וצריכים להתממש בתחומים החילוניים או הארציים, כלומר אלה שמחוץ לזירה הדתית הצרה של תפילה וקיום מצוות טקסיות שבין אדם למקום (כגון תפילין, ציצית, סוכה ושופר) ומצוות שבין אדם לחברו (כמו גמילות חסדים ואיסור לשון הרע).

בתחילה הושם הדגש על הענקת ערך דתי לפוליטיקה, להתיישבות, לייצור כלכלי, לעשייה תרבותית ולצבא - כלומר לתחומים הקשורים לכניית אומה.²⁶ כדי לאפשר מגמה זו אימצה התאולוגיה של הציונות הדתית הרדיקלית מבנה אינטלקטואלי שהפילוסוף צ'רלס טיילור כינה אותו "אקספרסיביסטי".²⁷ על פי המבנה הזה תופעות רוחניות כמו האידאלים והשלמות האלוהיים משיגים את מימושם המלא ביותר כאשר הם מתגלמים בעולם החומרי והארצי; ולהפך, תופעות חומריות משיגות את המימוש העצמי המיטבי כאשר הן מבטאות את מהותן הרוחנית הפנימית. בגרסה האקספרסיביסטית של התאולוגיה הציונית-דתית כל ישויות החיים החומריות והסופיות נושאות רצון פנימי לחזור למקורן באלוהים ולממש את עצמן כאלוהיות.²⁸ תאולוגיה זו של הציונות הדתית קיבלה את ניסוחה המרכזי ואף הסמכותי בהגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק.²⁹ משנות השישים ועד שנות התשעים ביטאה הגישה האקספרסיביסטית את עצמה ברמה הקולקטיבית והמדינית. מדינת ישראל הארצית והחומרית אמורה להיות הכלי למימושם של האידאלים האלוהיים, בעיקר באמצעות הפרויקט של יישוב ארץ ישראל השלמה (ובכלל זה יהודה, שומרון ועזה). עם זאת, מימוש אידאלים אלו והפרויקט הזה לא התפרשו כמשהו הבא מבחוץ. הם הובנו כמבטאים את הרצון הפנימי - הרצון הכללי - של עם ישראל. הרצון הכללי הזה, הנתפס במונחים הדמוקרטיים של רוסו (Rousseau),³⁰ הובן כגילוי של הרצון הפנימי לחזור אל אלוהים. בגלל האוריינטציה האקספרסיביסטית שלה הרבתה האידאולוגיה הציונית הדתית הרדיקלית להדגיש מושגים כמו ביטוי עצמי, מימוש עצמי, אותנטיות, חירות והכרה עצמית. בעשורים הראשונים של הדומיננטיות של הציונות הדתית הרדיקלית היא הבלטה תמות אלו בקשר לסובייקטים קולקטיביים כמו האומה היהודית ומדינת ישראל.

מאז אמצע שנות התשעים יושמה התפיסה האקספרסיביסטית הזאת לא רק ברמה הקולקטיבית-מדינית אלא גם בתחומים האינדיבידואליים, הפרטיים והאינטימיים. בזירה הציבורית הופיעו הוגים, כותבים ואמנים שביקשו לממש משמעות דתית בחוויה האישית ובמישור האינטימי - בפכים קטנים של חיי היומיום, בגוף, בדחפים של מיניות ואף באגרסיה וביצירה אמנותית.³¹ במסגרת התפנית הזאת המושגים ביטוי

26 פישר, "ביטוי עצמי" (לעיל הערה 25), עמ' 127167.

27 Charles Taylor, *Hegel*, Cambridge 1977, pp. 1-29.

28 פישר, "ביטוי עצמי" (לעיל הערה 25), עמ' 75126.

29 על היחס בין מקורותיה הקבליים של מחשבת הרב קוק לבין הפילוסופיה האקספרסיביסטית-גרמנית של המאה התשע-עשרה ראו פישר, "ביטוי עצמי" (לעיל הערה 25), עמ' 119125.

30 Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract*, New York 1947 (first published as *Du Contrat Social* in 1762).

31 Shlomo Fischer, "Radical Religious Zionism from the Collective to the Individual", in Boaz Huss (ed.), *Kabbalah and Contemporary Spiritual Revival*, Beer-Sheva 2011, pp. 285-310.

עצמי, מימוש עצמי, חירות, אותנטיות והכרה עצמית קיבלו ניסוח ופרשנות חדשים, ונקשרו מעתה גם לפרט ולא רק לקולקטיביות של כנסת ישראל והמדינה. וכך, אף שהאקספרסיביזם הציוני הדתי שורשו בתאולוגיה ובלאומיות רומנטית, מושגיו נעשו דומים יותר למושגים של אותנטיות ומימוש עצמי כפי שמבינים אותם במערב המודרני. בתפנית הזאת לכיוון הפרט היה לרבנים, לאינטלקטואלים, לכותבים ולאמנים ציונים-דתיים חלק חשוב, שכן הם חוללו התפתחויות תרבותיות ויצרו תוצרים חדשים. הראשון בהם הוא הבלטת הרוחניות של הפרט, אשר חלק ממנה קשור למוטיבים של "העידן החדש" והנאו-חסידות (רבי נחמן, רבי יוסף ליינר, בעל מי השילוח, והיהודי מפשיסחה). שנית, יש פריחה של אמנות יצירתית אשר משתקפת בסדנאות יצירה המתקיימות בישיבות תיכוניות ואולפנות ואף בישיבות ההסדר. כמו כן, חוגים וסדנאות בפיסול, בדרמה ובמחול יצירתי ומודרני גם הם נעשו נפוצים בחברה זו. בעקבות הפעילות הזאת התקבצה קבוצה של משוררים צעירים דתיים, במיוחד סביב כתב העת משיב הרוח, שקנה לעצמו מקום חשוב בנוף של השירה הישראלית. ביצירות אלו אמנים וכותבים דתיים בוחנים נושאים רגישים ביחס לחווייתם הרוחנית (או היעדרה המוחלט), אמונה (או היעדרה) ושמירת מצוות, הגוף והמיניות, היחס ל"אחר" הערבי והסכסוך הלאומי, התנ"ך ודמויותיו ועוד.³² התפתחות מעניינת במיוחד היא התגבשותה של גישה חדשה ללימוד תנ"ך ובמידה מסוימת ללימודי תלמוד. גישות אלו, בייחוד גישת "תנ"ך בגובה העיניים", מדגישות את הפשט של סיפורי המקרא ומתוך כך את המאפיינים האנושיים של גיבורי המקרא, ובכללם המאפיינים השליליים - הקנאה, התשוקה, האלימות ועוד. הפרשנות המסורתית נטתה לפרש את המאפיינים האלה באופן שהעלים אותם או הפך אותם לחיוביים. גישת "תנ"ך בגובה העיניים", לעומת זאת, מתמקדת בהם. באמצעות הדגשת המאפיינים האנושיים של גיבורי התנ"ך שיטה זו מבקשת לחשוף את המשמעות הדתית של רגשותיהם, תשוקותיהם וחוויותיהם של בני זמננו.³³

מה היה הגורם לתפנית זו אל האישי, האינטימי והמוחשי-הקונקרטי? ברצוני להצביע על כמה סיבות לכך.³⁴

ראשית, דומה שהתפנית קשורה לפחות חלקית למציאות שהשתררה עם מיסוד החזון הקולקטיביסטי של הקוקיזם וגוש אמונים בהתנחלויות ובישיבות התיכוניות והגבוהות. עקב כך הפכו הסיסמאות האידאליסטיות והחזונות הנמלצים למציאות מוסרית של שיעורים משעממים, רבנים מייגעים, קהילה מגבילה ושכנים חטטניים. בשעה שמן ההיבטים הלאומיים של מפעל גוש אמונים לא פסו האתגר, ההתרגשות והחיוניות - לא מעט בגלל התנגדותם של הפלסטנים - הרי ההיבטים המוסדיים והקהילתיים-דתיים איבדו משהו מהנפח. אשר על כן, הדור הנוכחי לא זנח את המפעל לגמרי, אולם חלק מבניו הסיטו את הדגש אל האישי ואל הקונקרטי-המוחשי.

32 דוד יעקבסון, משיבי הרוח: מרד ספרותי ורוחני במעוזי גוש אמונים, תל אביב 2013.

33 ראו יהושע רייס (עורך), היא שיחתי: על דרך לימוד התנ"ך, אלון שבות 2013.

34 שלמה פישר, "טבע, אותנטיות ואלימות בהגות הציונית הדתית הרדיקלית", חנה הרצוג, טל כוכבי ושמשון צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל: ספר יובל לציון 80 שנה לשמואל נח אייזנשטדט, ירושלים ותל אביב 2007.

קשורה לכך גם העובדה שתוכנית ההתיישבות של גוש אמונים נחלה הצלחה. פירוש של מיסוד אפוא בהקשר הזה אינו רק כניסה לשגרה והתנדפות הלהט האידאולוגי, אלא הרבה יותר מכך: רעיונות ומגמות שהיו בשנות השבעים בגדר חזון ועל כן מופשטים, אידאולוגיים וחדורי מודעות עצמית, הפכו בשנות התשעים ובעשור הנוכחי לחלק מן המציאות המתקבלת כמובנת מאליה; הם קרמו עור וגידים ונהיו לחלק ממערכת הנטיות הטבעיות וסביבת המחיה, במיוחד של הנוער. הקיום הלאומי האוטונומי, שיש בו ביטוי של עצמיות, הנחווה במציאות החומרית של יהודה ושומרון ומתוך שליטה על האוכלוסייה הפלסטינית, אינו רעיון מופשט ואף אינו חזון אידאולוגי. זוהי המציאות היומיומית החיה והנושמת, המובנת מאליה, ביותר מ-65 ההתנחלויות האמוניות ולכן גם באוכלוסייה הדתית-לאומית בכללותה. הניסיון למקם את התמות התרבותיות העיקריות של הקהילה הזו לא ברעיונות האומה, המדינה וההיסטוריה, המופשטים והמרוחקים, אלא במציאות המוחשית של הפרט, גופו, אישיותו, מינותו ויחסיו הבין-אישיים ובעולם החומר המוחשי - אינו צריך אפוא להפתיע איש.

כמובן, מגמות מתפתחות של אינדיבידואליזם בתרבות ובכלכלה הגלובליות ובחברה הישראלית הכללית מחוץ לקהילה הדתית ולהתנחלויות תרמו אף הן להתפתחות זו. הדור הדתי-לאומי בן זמננו, בעיקר אותו חלק ממנו שמפתח את האוריינטציה האישית, הקונקרטי-מוחשית, הכיל את המגמות האלה ופירש אותן בהתאם לצרכיו ולמיזמים שהוא ביקש לפתח. זו היא האוריינטציה שבאה לידי ביטוי, במידה זו או אחרת, במקור ראשון. עורכי המוסף, אלחנן ניר וקודמו יואב שורק, הם מן הדוברים המובילים של הזרם האינדיבידואליסטי-יצירתי. ניר הוא משורר ידוע ונציג הרוחניות של החיים הפנימיים של הפרט, ושורק היה מן הראשונים שקראו לנסח את המשמעות הדתית של הפכים הקטנים של חיי היומיום. נדמה ששורק בזמנו, וניר היום, עושים שימוש, לפחות חלקי, במוסף כדי לקדם אג'נדה תרבותית זו.

כדי להבין את עוצמת השינוי שחוללה המגמה הזאת יש לבחון את אופי הקהילה הדתית-לאומית כפי שהתעצב לפני כן. לפני שלושים-ארבעים שנה, כאשר הגיע הזרם האקספרסיביסטי-רדיקלי להגמוניה בתוך הקהילה, העירו משקיפים רבים, מתחומי העיתונות והאקדמיה כאחד, על ההחמרה בשמירת המצוות שהתחילה לאפיין את הקהילה. גברים ונשים צעירים החלו להקפיד על קיום המצוות הטקסיות, על יסוד אמות המידה הקפדניות של המשנה ברורה ושל ספרי ההלכה (קיצור שולחן ערוך) הפשטניים במקצת. הגברים התחילו להקפיד בלבישת ציצית ועל תפילה בציבור, נהגים דתיים שבעבר הקלו בהם ראש במקצת. אצל נשים צעירות השינוי היה בולט עוד יותר. למרות צו האופנה של סוף שנות השישים שהכתיב לכישרת חזאית "מיני", הן האריכו את חצאיותיהן ושרווליהן כדי להתאים את עצמן לאמות המידה של לבוש צנוע, כפי שהוא מוגדר על ידי הטקסטים ההלכתיים, חדלו ללבוש מכנסיים ואחרי הנישואין התחילו לכסות את ראשן, וכל זה בניגוד להתנהגותם של בני הדור הקודם. גרעון ארן, חגי סגל ויאיר שלג מתארים את ההתפתחות של סגנון "קוקניקי" בהופעה החיצונית אשר מדגיש פשטות וצניעות. הסגנון הזה אופיין בזקנים ארוכים, בהוצאת הציציות אל מחוץ לבגד ובחבישת כיפות סרוגות גדולות במיוחד. מוחשי מאוד היה השינוי ביחסים בין המינים. בשנות השבעים המוקדמות התחילו בחינוך הממלכתי-דתי

בהפרדה בין המינים, אפילו בתנועות הנוער של הציונות הדתית. פעילויות משותפות שהיו נפוצות בעבר, כמו ריקודים מעורבים של בנים ובנות, הוגבלו.³⁵ כיצד השפיעה התפנית לכיוון ביטוי עצמי אינדיבידואלי, אותנטיות רומנטית וחירות על האופי הדתי של הציבור הציוני-דתי? אין ספק שבשנים האחרונות מסתמנת ירידה באדיקות הדתית. נשים צעירות דתיות רבות אינן מכסות את כל שערן, אלא שמות על ראשן צעיף ("טיכל") או סרט סמלי ומשאירות את רוב השער גלוי. באופן דומה, בחוגים מסוימים יש חזרה ללבישת מכנסיים ובגדים בעלי שרוולים קצרים, מגמה שנבדקה במאמרים רבים.³⁶ לימוד בישיבה אינו עוד האופציה היחידה והמועדפת עבור גברים צעירים. תוכניות קדם-צבאיות בנות שנה (מכינות), שצעירים לומדים בהן לימודי קודש מגוונים (ולאו דווקא תלמוד!) ואחר כך מתגייסים ליחידות עילית ואף ממשיכים למסלול של קצונה, נעשו פופולריות באותה מידה כמו לימוד בישיבה,³⁷ אם לא יותר. הייתה גם מהומה רבתי כאשר התגלה שיש צעירים בשנות העשרה והעשרים שנוהגים לסמס בשבת.³⁸ עוד אפשר לראות "ריקודי מועדונים" מעורבים בחתונות דתיות-לאומיות, במיוחד לקראת סוף הערב, ודומה שגם יחסי מין לפני הנישואין נעשו נפוצים ומקובלים יותר מבעבר. התוצאה היא מנעד של שמירה דתית רחב הרבה יותר מזה שהיה קיים לפני כעשרים שנה (או לפחות הוצג בשיח הציבורי כקיים). אמנם יש קבוצות אשר ממשיכות לנקוט מדיניות של החמרה דתית ואף מגבירות אותה. עם זאת יש קבוצות ופרטים שהם מקלים יותר ("לייטים"), ויש אוכלוסייה גדולה באמצע הסקלה שמקפידה על מצוות ברמות שונות.

התפתחות זו קשורה בלי ספק למיסוד ולהשגרה של החזון הציוני-דתי כאמור לעיל. ואולם נדמה לי שיש עוד גורם אשר תרם להדגשת הביטוי העצמי האינדיבידואלי, והוא הדיאלקטיקה הציונית-דתית עצמה. לעומת העולם החרדי, ששם ההחמרה בשמירת המצוות היא תכלית לעצמה, בהגות הציונית-דתית הרדיקלית קיים הקשר רחב יותר. הדיאלקטיקה הציונית-דתית, אשר פותחה בראש ובראשונה בהגותו של הרא"ה קוק, היא נושא מסובך מאוד, ואנסה להציג את עיקרה בקצרה. הדיאלקטיקה של החומר והרוח נמצאת בלב המטפיזיקה של הרב קוק ופילוסופיית ההיסטוריה שלו. על פי דיאלקטיקה זו, הרוח מממשת את עצמה באמצעות היפוכה – החומר – ואחדות ההפכים בין החומר לרוח יוצרת סינתזה עליונה ("הקודש העליון") המקיפה את שני היסודות האלה, ה"נמוכים" ממנה. וכך במטפיזיקה של הרב קוק האידאלים האלוהיים מגיעים לשלמות על ידי התגלמותם בתוך העולם החומרי והארצי. אחדות ההפכים בין החומרי לרוחני שכך נוצרה גבוהה יותר מכל אחד ממרכיבים אלה לחוד. על ידי התגלמותם בעולם החומרי אידאלים רוחניים הופכים לבעלי אנרגיה ורחבות, ואילו החומר מתעדן

35 גרעון ארן, "מצינונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבותו", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1987; חגי סגל, אחים יקרים: קורות "המחתרת היהודית", ירושלים 1987; יאיר שלג, הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים 2000.

36 איתמר מרילוס, "דתיילייט ומסורתי - מה ההבדל?", <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4046059,00.html>

37 פישר, "ציונות דתית רדיקלית" (לעיל הערה 31).

38 אורית נבון, "הדתיים החדשים מסמסים בשבת?", <http://www.mako.co.il/video-blogs-hi-0rit/Article-101f3bae02a2041006.htm>

ממגעו עם הרוחני. בהשיגו את השלמות הזאת הגורם האלוהי חוזר למקורו באלוהים, והסינתזה הזאת מסמנת את קץ ההיסטוריה.³⁹

דיאלקטיקה זו מכוננת כמעט כל רובד של מחשבה קווקיסטית. וכך, הצינונות הדתית הרדיקלית בשנות השבעים והשמונים ביקשה לחבר את הדת (רוח) עם הלאומיות (חומר) כדי להשיג את הסינתזה העליונה. אשר על כן, הדתיות האינטנסיבית יותר של מרכז הרב וגוש אמונים באותן שנים לא הייתה באמת תכלית לעצמה אלא השלב הראשון בדיאלקטיקה מורכבת. היה צריך להשיג דתיות "אמיתית" (כמו זו של החרדים) על מנת לקיים סינתזה מתאימה עם ההפך - לאומיות ישראלית חילונית. הסינתזה החדשה העליונה נחשבה בקרב הצינונים הדתיים למושלמת יותר מאשר כל אחד ממרכיביה - דתיות חרדית או לאומיות ציונית חילונית. לדעתם, סינתזה זו באה לידי מימוש בהתנחלויות של גוש אמונים, אשר נחשבו לנושאות אופי משיחי במקצת.⁴⁰ אם בימים ההרואיים של גוש אמונים ציונים דתיים רדיקליים הרגישו מידה מסוימת של מתח בין מימוש דתי למימוש לאומי, הרי במובן אחר שני הערכים האלה היו מתאימים: שניהם דרשו הכפפה של היחיד לאידאל חיצוני - או החוק הדתי או הצרכים של האומה.

דיאלקטיקה דומה אפשר למצוא ביחס לאמנות, לספרות ולאידאל של מימוש עצמי אינדיבידואלי. גם כאן, ספרות ואמנות חילונית - שירה, סרטים ואמנויות הבמה - מייצגות את הקוטב החומרי של הדיאלקטיקה, ואילו לימוד תורה - תלמוד, מקרא, מדרש וקבלה - מייצג את הקוטב הרוחני. כפי שנרמז לעיל, החיפוש אחרי הסינתזה העליונה הועבר במידה מסוימת מהסינתזה של פעילות לאומית עם דת - אשר אפיין את שנות השבעים והשמונים - לסינתזה של תרבות לאומית עם דת. התוצאה היא החיפוש האינסופי, אשר משתקף בדפי מוסף שבת של מקור ראשון, אחר יצירת סינתזה של לימוד תורה עם ספרות, שירה, או אף ריקוד; או אולי סרט, שיר או ריקוד כשהם לעצמם יכולים להיות תורה, תפילה או מצווה, ובאמצעות צורות אקספרסיביות אלו האני הפנימי יכול להתקרב לאלוהים. בלי ספק, המתח הפוטנציאלי בין אמנות וביטוי עצמי מצד אחד ובין דרישות ההלכה מצד שני גדול יותר מאשר זה שבין פעילות לאומית לחיים דתיים. מתח זה בא לידי ביטוי בוויכוחים אינסופיים, המתנהלים למשל בבית הספר "מעלה", בעניין הגבולות של מה שאפשר להראות על הבד, למשל בקשר ליחסים רומנטיים בין גבר לאישה: האם אפשר להראות נשיקה? נגיעה? ואיזה מין ריקוד אפשר לבצע? והאם מותר לגברים להסתכל על נשים רוקדות (גם אם הן לבושות)?⁴¹ ואף על פי כן, מתח זה אינו עוצר את המהלך הדיאלקטי הזה אלא מזין אותו. ככל שהמתח והניגוד בין מרכיבי הדיאלקטיקה חריפים ועמוקים יותר, כך איחוד ההפכים עמוק ומשמעותי יותר. ההקלה הדתית של השנים האחרונות אכן יצרה אוירה ציבורית

39 המחקר על הפילוסופיה הדתית של הראי"ה קוק ממלא כרכים רבים. שלושה חיבורים שרלוונטיים לסוגיה הזאת הם: יוסף אביב, "היסטוריה צורך גבוה", משה בראשור (עורך), ספר יובל לרב מרדכי ברויאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 709772; שרה שטרסברג-דיין, יחיד, אומה ואנושות: תפיסת האדם במשנותיהם של א.ד. גורדון והרב קוק, תל אביב 1995; פישר, "ביטוי עצמי" (לעיל הערה 25).

40 פישר, "ביטוי עצמי" (לעיל הערה 25), עמ' 188210.

41 דב לנדאו, "תחושות הבטן האמת האומנותית", <http://www.daat.ac.il/daat/tikshore/>, lando2.htm

שמאפשרת ניסויים אמנותיים, אבל הכוח הדוחף התפתחותיות אלו הוא הדיאלקטיקה הקוקסיטית עצמה.

האורתודוקסיה האמריקנית המרכזית

בניגוד למיקוד של הציונות הדתית הישראלית בגילוי ובמימושו של הרצון הפנימי האמיתי של הקולקטיב והפרט, האורתודוקסיה האמריקנית ממוקדת בחובות ההטרונומיות של ההלכה ובנאמנויות של ההשתייכות לקבוצה. הדילמה המרכזית שהאורתודוקסיה האמריקנית מתמודדת אתה היא זו שהתעוררה בעקבות יצירת האפשרות של השתלכות בתוך החברה האמריקנית הלא יהודית הסובבת. באיזה מידה אפשר או צריך לוותר על פרקטיקות ומנהגים יהודיים מסורתיים (כגון שמירת מצוות ומנהגים דתיים) או לאמץ פרקטיקות לא יהודיות (כמו לימוד לימודים כלליים) כדי לקדם השתלכות זו – או כפועל יוצא שלה? התוצאה של הדילמה המתמדת הזו היא שיח המכוון להגדיר מה מותר ומה אסור ומה מהותן של החובות והמצוות. המאמרים בג'ואיש פרס לא תמיד מתמודדים מפורשות עם הבעיה הזאת, אבל הנחת היסוד שלהם היא שיש מכשולים חברתיים, תרבותיים ופסיכולוגיים מתמידים בדרך למילוי רצון ה', ורבנים ומנהיגים דתיים צריכים לעודד ולהטיף למילוי החובות הדתיות.

אפילו הלגיטימציה ללימודים כלליים ומעורבות עם העולם הלא יהודי והחילוני, שמציגה הגישה הליברלית של האורתודוקסיה המודרנית, מנוסחת במונחים אלה. אחד הדוברים המרכזיים והחשובים ביותר של האורתודוקסיה המרכזית, הרב אהרן ליכטנשטיין (ראש ישיבת הר עציון, ובעבר מרצה וראש כולל בישיבה יוניברסיטי), מדגיש כחלק מרכזי מגישתו הדתית שחיי דת מלאים כרוכים במעורבות רב-צדדית בעולם – "לא תוהו בראה לשבת יצרה" (ישעיהו מה, יח). חיים דתיים אינם תובעים הסתגרות או דחייה של העולם, אלא הם "קידוש של העולם".⁴² לכן יש מצווה לתרום לחברה, להיות אזרח מועיל וכו'. כלומר, הרב ליכטנשטיין רואה ערך במעורבות בחברה הכללית הלא דתית והלא יהודית וגם בתרבות הכללית, כמובן בסייגים שונים, ובתנאי שמעורבות זו לא תפגע, לפחות לא ברמה המהותית, בראת שמים ובלימוד התורה. מעבר לכך, תרבות כללית ולימודי חול הם רצויים משום שהם מרחיבים ומעשירים את ידיעתנו על העולם, וידיעה זו רצויה כי היא מאפשרת מילוי מורחב ועשיר של רצון הבורא – קיום מצוות ה' בצורה מדויקת ומעולה יותר. קביעה זו נכונה באשר למדעי הטבע ואולם היא חלה באותה מידה ואולי ביתר שאת גם על הומניסטיקה ואף מדעי החברה. מדעי הרוח והחברה עוזרים לנו להבין את טבע האדם ומעניקים לנו תובנות פסיכולוגיות וסוציולוגיות ופרספקטיבה היסטורית.

לפי הרב ליכטנשטיין, תכלית האדם – של כל אדם – היא רוחנית-דתית: הכרת הבורא ועבודת הבורא. באמצעות שמירת מצוות ולימוד תורה משיג היהודי תכלית של קדושה וקרבה לאל שהן נעלות הרבה יותר מאלה שזוכים להן מי שאינם יהודים. אבל

Aharon Lichtenstein, *Leaves of Faith*, Vol. II: *The World of Jewish Living*, Jersey City, N.J. 2004, pp. 315-316, 333; Aharon Lichtenstein, *Varieties of Jewish Experience*, Jersey City, N.J. 2011, pp. 216-217. ועוד מקומות רבים.

בהיות היהודי אדם הוא גם שותף לרובד הכלל-אנושי של חיפוש אחר הטרנסצנדנטי והאלוהי, ואדרבה, התכלית וההישגים הרוחניים הפרטיקולריים היהודיים נשענים על ההישגים הכלל-אנושיים הערכיים, הדתיים והרוחניים: מוסר, רציונליות, תיקון המידות, דרך ארץ, רגישות והבנה אנושית ואסתטית, יכולת הבעה מדויקת ונאותה. ככל שהיהודי מוסרי יותר, רציונלי יותר ורגיש יותר לבעיות אנושיות ומוסריות במובנים הכלל-אנושיים, כך יהיו יראת השמים שלו, לימוד התורה שלו, המצוות שבין אדם לחברו והתפילה שלו עשירים ועמוקים יותר ויקרבו אותו יותר לאלוהים.⁴³ לסיכום, המתח הבסיסי באורתודוקסיה האמריקנית המרכזית הוא בין דת הטרנונומית ובין הרחף להשתלבות בחברה הכללית האמריקנית. עיקר משימתה של האורתודוקסיה האמריקנית היא הניסיון לאזן ולפייס בין המאויים, המשיכות והמחויבויות המנוגדים של שני עולמות אלו, ומעל לכול – להתמיד במחויבות למצוות האל (החיצוניות לאדם) כנגד כוח המשיכה העצום – מבחינה צרכנית, מקצועית ועוד – של החיים באמריקה. המתח הבסיסי בישראל הוא אחר; זהו המתח בין הדרישה לאוטונומיה ריבונית של הלאומיות ובין הדרישות ההטרנונומיות של הדת. המגמה הבסיסית של הלאומיות היא לקבוע לא רק את גורלה של האומה אלא גם את ערכיה ומטרותיה. דבר זה מאתגר את ריבונותו של האל. מסיבה זו כותב ד"ר יצחק ברויאר שהחרדיות דוחה את הלאומיות.⁴⁴ ה־tour de force (כישורנו המיוחד) של הרב קוק הוא לזהות את הרצון הפנימי של האומה ושל יצורים נבראים וסופיים בכלל עם הרצון האוניברסלי לקרבת אלוהים ובסופו של דבר עם רצון האל, וכך להתגבר על הסתירה בין דת ללאומיות. כך, הרצון האוטונומי הפנימי של האומה מתקדש ונעשה ביטוי של השאיפה הדתית הגבוהה ביותר. מכיוון שפילוסופיית הדת האקספרסיביסטית של הרב קוק משקפת ומעצבת כאחד את היסודות התרבותיים של הציונות הדתית בישראל, התוצאה היא תרבות דתית הממוקדת בחשיפה וגילוי של הרצון והאני הפנימי של הקולקטיב והפרטים בתוכו.

שתי הבעיות התשתיות הנפרדות האלו יוצרות יחסים נבדלים עם הקהילה החרדית. בארצות הברית האתגרים שעומדים לפתחה של האורתודוקסיה המרכזית זהים ביסודם לסוגיות שהקהילה החרדית מתמודדת אתן – נאמנות מוחלטת להלכה ולמסורת היהודית כנגד הפיתויים של החיים המודרניים באמריקה. זאת אחת הסיבות שהגבולות בין האורתודוקסיה המרכזית לאורתודוקסיה החרדית "הישיבתית" (מונח שנכנס לאחרונה לשימוש בקרב החוקרים;⁴⁵ הם מקבילים לליטאים בישראל) אינם

Aharon Lichtenstein, *Leaves of Faith*, Vol. I: *The World of Jewish Learning*, Jersey City, N.J. 2003, pp. 89-118, especially pp. 92-95 and pp. 105-118 ("The End of Learning") ;<http://www.herzog.ac.il/vtc/0084284.doc> "טובה חכמה עם נחלה", חיים סבתו, מבקשי פניך: שיחות עם הרב אהרן ליכטנשטיין, תל אביב 2011, עמ' 73-96. ראו גם שלמה פישר, "ההומניזם הדתי של הרב אהרן ליכטנשטיין", משה חלמיש רב שוורץ (עורכים), עדות לאהרן: ספר יובל לכבודו של הרב ד"ר אהרן ליכטנשטיין (דעת 76), רמת גן תשע"ד. עמ' 57-67.

44 אליעזר גולדמן, מחקרים ועיונים: הגות יהודית בהווה, בעריכת דני סטמן ואבי שגיא, ירושלים ועין צורים, 1997, עמ' 153; יצחק ברויאר, מוריה: יסודות החינוך הלאומי התורתי, ירושלים תש"ה; הנ"ל, נחילאל: יסודות החינוך למצוות התורה, ירושלים תשמ"ב; Isaac Breuer, *Weltwende*, Jerusalem 1979.

Steven M. Cohen, Jacob B. Ukeles and Ron Miller, *Jewish Community Study of New* 45

ברורים, והם חדירים. אכן, דומה שפעמים רבות המאמרים בג'ואיש פרס פונים לקוראים משני המחנות גם יחד, ולא תמיד ברור לאיזו קבוצה משתי הקבוצות משתייך כותב המאמר. בג'ואיש פרס יש אווירה אורתודוקסית כללית לצד הטון הימני והלאומי. עקב כך יש לחדריות השפעה ניכרת על האורתודוקסיה המודרנית בארצות הברית. היא מצליחה למשוך אנשים לתוך אורח החיים החרדי משום שהיא יכולה להציג את עצמה כאותנטית, עקבית ומחמירה יותר ביחס לשמירת התורה וההלכה ולכן כבעלת יוקרה דתית רבה יותר. אף שהאורתודוקסיה המודרנית יכולה לנסח הצדקות משמעותיות למעורבותה בחברה הכללית ולאִימוץ לימודי החול, עדיין היא חשופה להאשמה ברפיסות וחוסר עקביות, בייחוד מצד מחשבת ההמון.

בישראל, לעומת זאת, ההזדהות עם הציונות גרמה למהפך בפרשנות של היהדות הדתית עבור הציונים הדתיים. ציונים דתיים וחרדים בישראל חיים במידה מסוימת בעולמות רוחניים שונים ומקבילים, והם אינם מציעים פתרונות שונים או מתחרים לאותה בעיה, כמו שהאורתודוקסיה המודרנית והחרדים מציעים בארצות הברית. נבואות שהשמיעו אנשי מדעי החברה לפני עשרים שנה, שלפיהן הציבור הדתי-לאומי יהפוך לחרדי יותר⁴⁶ – לא התגשמו כלל. ואם אירע תהליך כלשהו, אזי יש כאמור דווקא הקלה בהחמרה ההלכתית. השוני, ואף המתח, בין הציבור הדתי-לאומי לחרדים התפרצו עם יצירת הברית בין נפתלי בנט ליאיר לפיד, שהתבטאה בתמיכה בחוק השוויון בנטל. ואכן, כפי שציינו יהודה טורצקי וחיים וקסמן, נטיות להקלה בשמירת המצוות בקרב האורתודוקסיה המודרנית סביר שמקורן בהשפעה של אקספרסיביזם רומנטי דתי-ישראלי.⁴⁷

סיכום

בהרצאותיו על שורשי הרומנטיקה הסביר ישעיה ברלין שהמסורת המערבית כולה, עד התנועה הרומנטית, טענה שיש טבע לדברים שהוא חלק מהמציאות של העולם, ומציאות זו היא אובייקטיבית וחיצונית לאדם. תפקיד האנושות היה לעמוד על טבעם של הדברים:

מוסכם שיש טבע לדברים, ואם ידוע לך מהו הטבע הזה, ואתה מכיר את עצמך ביחס לטבע הזה, ואם יש אלוהות, ואתה מכיר את האלוהות הזאת, ומבין את היחסים בין כל הדברים המרכיבים את היקום, כי אז יתבהרו לך מטרותיך, וכן העובדות הקשורות אליך ותבין מה עליך לעשות אם ברצונך להגשים את עצמך כדרך שטבעך קורא לך לעשות.⁴⁸

.York, New York 2011

Charles Liebman, "Religion and Democracy in Israel", in Ehud Sprinzak and Larry 46
.Diamond (eds.), *Israeli Democracy under Stress*, Boulder, Westview 1993, pp. 273-308

Yehuda Turetzky and Chaim I. Waxman, "Sliding to the Left: Contemporary 47
American Modern Orthodoxy", *Modern Judaism: A Journal of Jewish Ideas and Experience*, May 2011

ישעיה ברלין, שורשי הרומנטיקה, תל אביב 2001, עמ' 148. 48

לפי ברלין הרומנטיקה אתגרה את התפיסה הזאת. הרומנטיקנים סברו שאין מבנה שהוא חיצוני לאדם, שעל האדם להכיר ולהתחשב בו. במקום זה, הם טענו, היקום הוא כמו שבני אנוש יוצרים, ממציאים ומדמיינים אותו. אין מבנה שכבר קיים; לכל איש ואישה יש יקום שנבנה על ידי היצירתיות שלהם.

אפשר ליישם את ההבחנה הזאת בשתי התרבויות האורתודוקסיות שלנו. התרבות האורתודוקסית האמריקנית דומה לגישה המרכזית או הקלסית (מונח שאין ברלין משתמש בו). יש תורה ויש הלכה שנתן אלוהים, והן חיצוניות לאדם. הן חלק מהמציאות, וכל יהודי צריך להכיר את התורה ולהתחשב בה - כלומר לציית לה. לעומת זאת, הציונות הדתית הרדיקלית הישראלית מייצגת את הגישה הרומנטית. הסרטים/מדרשים, השקלא וטריא התלמודי/שירים, התפילות/ריקודים - כל אלה מייצגים את הסינתזה העליונה של העולם החומרי והחילוני עם הדת והרוחניות והם בכחינת תורה חדשה. הם "קוראים לאלוהים בשם חדש", שהמציאו אותו בני אנוש. בתצורות חדשות אלו היסוד האלוהי שהתגלם בעולם החומרי משיג מדרגה חדשה של שלמות שלא הייתה לו כאשר הוא היה בתוך האלוהות עצמה.

אף שהאורתודוקסיה האמריקנית המרכזית והציונות הדתית הישראלית חולקות מחויבות משותפת להתנהגות אורתודוקסית ושתייהן ימניות מבחינה פוליטית, בייחוד ביחס לישראל, עולם המשמעות הפנימי של כל אחת מהן שונה מרעהו במידה ניכרת. אני מבקש לטעון שהציונות הדתית הישראלית בצורתה הנוכחית היא בלתי מובנת בעליל ליהודים דתיים אמריקנים. ייתכן שזו הסיבה שתלמידי ישיבה אמריקנים אינם מגיעים לישיבות ציוניות שיש להן אופי ישראלי מובהק. בין שמדובר בישיבת הר המור או בישיבת רמת גן, עתניאל או שיח יצחק, כמעט אין תלמידי ישיבה אמריקנים בישיבות אלו. תלמידי ישיבה אמריקנים מסתופפים בישיבת כרם ביבנה או שעלבים, שקרובות במקצת לעולם החרדי, בתוכניות ישיבתיות שמעוצבות במיוחד עבורם או בישיבות חרדיות ממש. היוצא מן הכלל היחיד הוא ישיבת הר עציון, שבה בולטת נוכחותם של הרב אהרן ליכטנשטיין (ותלמידיו), הממשיכה לקיים את הזיקה התרבותית האופיינית ליהדות אמריקה.

לפיכך אני מבקש לשקול את קיומה של עוד חלוקה משמעותית בתוך האורתודוקסיה, נוסף על החלוקה הידועה בין חרדים ובין אורתודוקסיה מודרנית או מרכזית - בין התרבות האורתודוקסית הקלסית (במובן שהשתמשי בו לעיל) של יהדות הגולה האמריקנית ובין התרבות הלאומית-רומנטית של האורתודוקסיה הישראלית, שהיא חלק מרוב יהודי החי בארצו במסגרת של מדינה יהודית ריבונית.

ובנימה אישית: כעולה חדש ("עולה חדש" מציין מהות פנימית ולא דווקא עובדה ביוגרפית; בפועל אני כאן כבר כארבעים שנה) שגדל והתחנך במידה רבה במוסדות האורתודוקסיה המודרנית האמריקנית, מצאתי בתחילה את הגישה הציונית הדתית הרומנטית-אקספרסיביסטית זרה ובלתי מובנת. לאחר של שנים של לימוד והיכרות עם תופעה זו, יחסי אליה היום מורכב יותר.

אין ספק שהציונות הדתית הרומנטית-אקספרסיביסטית מייצגת יהדות מעניינת ומרתקת יותר מאשר האורתודוקסיה האמריקנית (על פליגיה השונים). בשיח האותנטיות שלה היא נוגעת בהיבטים הקיומיים והעמוקים של ההווה האנושית. ואולם הניסיון של העשורים האחרונים מלמד שעל הלאומיות הדתית-רומנטית הישראלית לא פסחו

בעיות כמו אלה שפקדו את המסורת הרומנטית־אקספרסיביסטית האירופית. הדגש על הרצון הכללי והרצון הפנימי של עם ישראל הוביל למקרים של אלימות קשה שאימה בצורה זו או אחרת על המדינה ועל המרקם הדמוקרטי שלה (המחותרת היהודית, יגאל עמיר). אלימות זו נישאה על ידי אוונגרד מהפכני שטען שהוא יודע את הרצון הכללי והפנימי של עם ישראל. כמו כן, פוליטיקה של ביטוי עצמי נוטה להתעלם מן ה"אחר" ומן הצורך להתחשב בקיומו.

למרות הנטייה שלו לחדשנות ויצירתיות יש בעיות תרבותיות באקספרסיביזם הרומנטי. המיקוד על האני גורם לצרות אופק תרבותית (למרות העניין שיש ביצירה אמנותית שבאה מעמים ומתרבויות זרות). צרות אופק זו באה לידי ביטוי בחוסר ידיעת השפה האנגלית המאפיין את הציבור הציוני־דתי בכללותו, ובחוסר העניין היחסי במה שקורה בעולם ("ציון שהעיתון מקור ראשון פועל להרחבת האופקים התרבותיים של הציבור הזה). ואכן, הציונות הדתית ממוקמת במרחק קוטבי מהקוסמופוליטיות המתוחכמת שאפיינה את יהדות הגולה. ראוי לציין שהאידיאל התרבותי של חלקים נרחבים של האורתודוקסיה המודרנית האמריקנית מיוצג על ידי הרב אהרן ליכטנשטיין, עם בקיאותו הנרחבת בספרות ובמחשבה המערבית).

הבעיה של האקספרסיביזם הרומנטי הציוני־הדתי דומה לבעיית התרבות והפוליטיקה המודרניות של המאה העשרים: אלה חיפשו דרך לשמר את העומק התרבותי והמחשבתי של דוסטויבסקי, ניטשה והיידגר בלי לגלוש לטוטליטריות ורצח המוני, ואלה מבקשים לקיים משטר של דמוקרטיה וסובלנות בלי לאמץ בתוך כך את הרדידות התרבותית האמריקנית.

נדמה שבסיטואציה כזאת מה שנדרש הוא יחס אחר למושג הזהות עצמה. אני מציע שנראה בזהות עניין פרגמטי וגמיש ולא דבר קבוע וטוטלי. זהות דומה לתלבושת שלובשים ופושטים יותר מאשר למאפיין גופני שאי אפשר להתנתק ממנו. לפיכך, לצורך דיון מעמיק באני, בביטוי העצמי, ביצירה ובאותנטיות – הזהות הציונית עדיפה. עם זאת, אימוץ זהות אורתודוקסית מודרנית אמריקנית (בייחוד בגרסה הליברלית שלה) אולי עדיף כאשר מגיעים לדיון בהסדרים פוליטיים וביחס לאחר.

מה שמאפשר את היחס המרוחק והאירוני הזה לזהות הוא הרוח הפוסט־מודרנית שנושבת בעולם התרבותי והחברתי. אבל לדעתי לא זה המניע לצמיחת דפוס הזהות הזה. המניע הוא המודעות ההולכת וגוברת למגבלות של כל תפיסת זהות טוטלית ונוקשה. אני סבור שגם יהודים דתיים מן הסוג הישן התחילו להתייחס לזהותם הדתית בצורה פרגמטית וגמישה זו, בלי להצהיר על כך. מסוף המאה התשע־עשרה החלו אנשים לאמץ היבטים "חסידיים" והיבטים "מתנגדיים" כאחד – הכול לפי הצורך (תפילה מצד אחד ולימוד תורה מצד שני). והיום גם בחורי ישיבה ליטאים מהישיבות הליטאיות המרכזיות נוסעים לאומן לראש השנה.

תפיסת הזהות שאני מציע אמנם מרוחקת ואירונית יותר, אבל האירוניה לא לגמרי זרה לתרבות ולמסורת היהודית. היא נוכחת ברבדים הרשמיים פחות של התרבות, למשל בבדיחות יהודיות גלותיות (בייחוד כשמספרים אותן ביידיש). ייתכן שיש צורך להציף רבדים אירוניים אלו ולנכס אותם כחלק מהתרבות היהודית העכשווית שלנו.